

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«ԲՆԻԿ ՏԵՐԵՐ» ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԸՍՏ ՄՈՎԱՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մասին ստեղծված քննական տարաշերտ սկզբունքների ու տեսակետների, եվրոպացի հայագետների դիտարկումներին շաղախված անթաքույց նիհիլիզմի, արևմտահաճությամբ տոգորված հայ պատմաբանասիրական հետազոտությունների մեջ, որպես կանոն, ուշադրությունից դուրս է մնում ցանկացած գիտական կամ գեղարվեստական ստեղծագործության վերլուծության կարևոր սկզբունքներից մեկը՝ իր նյութի նկատմամբ հեղինակի վերաբերմունքի, դրա նպատակադիր ուղղվածության քննությունը: Միայն այդ դեպքում բացատրելի կդառնան պատմական փաստերի ու անձերի անճշտությունները, վրիպումները, որոնք ինքնին օբյեկտիվորեն անխուսափելի են գիտական-գեղարվեստական լայն ընդգրկումներ ունեցող ստեղծագործությունների մեջ: Պատմահոր մեծ մատյանը ծնունդ է առել 428 թ.՝ հայոց պետականության անկումից մոտ 60 տարի հետո, և պարզ է ու պատճառաբանված, որ հեղինակային վերաբերմունքի կարևոր հիմքերից մեկը պետք է լիներ ազգային ծագումի ու շարունակության տրամաբանությամբ, պատմահոգեբանական ընդհանրացումներով ծագումնաբանական գաղտնիքներ բացելը, ուղիներ ցուցադրելը, որոնք կենսունակ են լինելու նախ և առաջ անիշխանության ու պետականության կորստի ժամանակներում: Այս առումով Խորենացին հենց սկզբից հետաքրքիր դիտանկյուն է ակնարկում. «...Հանդես է մեր, ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս»¹ («Մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիներին»):

Սա պատմական հնարավոր շեղումներից ու բացթողումներից կանխապահովման հոգսը չէ բոլորովին, այլ գոյաձևային փաստարկումների առաջնության ընդգծումը, որ պատմիչը ուղղակի միջամտություններով հաճախ է անում, իսկ ծրագրային բանաձևումը տալիս է հետևյալ ձևակերպմամբ. «Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգք քաջքն. իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել» [էջ 76] («Ուստի ես սիրում եմ ըստ քաջության այսպէս կոչել՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպէս ուզում է, թող կոչի»): Կատարելատիպ այս հերոսների առանձնացումը իմաստ է ստանում ոչ միայն

¹ «Մովսես Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 34 (այսուհետև մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքում):

բնիկության գաղափարաթիկական բովանդակությամբ, այլև ամենից առաջ ապագա բոլոր ժամանակների՝ պետականության առկայության ու դրա չգոյության պայմաններում ուսուցողական-խրատաբանական նշանակությամբ: Հայկի մեջ ընդգծվում է ազատասիրությունը, երբ նա գերադասում է հեռանալ իր տնից, հետո ընտանիքով գոյության կռվի ելնել, եթե պետք է, կորցնել թեկուզ կյանքը, բայց ոչ ազատությունը, քանի որ արդեն անազատ է նա, ով չունի ազատության գիտակցությունը: Արամի մեջ պետականության խորհրդի ամփոփումն է, երբ նա ցեղային միությունների վիճակից պետության անցման մեջ գտնվող երկրի սահմաններն ընդլայնում է բնօրրանից դեպի արևելք (հաղթելով մեդագի Նյուքար Մադեսին), հարավ (հաղթելով ասորեստանցի Բարշամին), արևմուտք (հաղթելով Տիտանյան Պայասպի Քաադյանին)², կազմավորում է չորս Հայքերը, այսինքն՝ ամբողջացնում է պետության աշխարհաքաղաքական սահմանագծումն ու վարչատարածական բաժանումը՝ որպես ատրիբուտ, ստիպում, որ իր երկրում բոլորը խոսեն հայերեն (պետական լեզվի ատրիբուտը) և այնքան մեծ ճանաչման է հասնում, որ ուրիշ ազգեր ու հարևան երկրները մեզ նրա անունով են կոչում (միջազգային ճանաչման ատրիբուտը): Իսկ բոլորից ամենաքաջի ու խոհեմի՝ Տիգրանի միջոցով փորձում է կանխել հետագա անիշխանությունից ծնունդ առնող խեղճությունից առաջացած արժանապատվության հնարավոր կորստի վտանգը, որ պիտի հաղթահարվեր «լուծ կողից լուծ դնող» անցումի ուժով, և այդ ուժի բերած ազգային միասնականությունը պիտի հիմնավորվեր համընդհանուր ազգային բարօրության ապահովմամբ, որ Տիգրանն արեց՝ «ամեն մեկի կյանքը իր մտքի լծակով կշռելով, ամենքի վրա իր խնամքի զգեստը տարածելով»: Այս կատարելատիպային դրսևորումներից հետագա դարերում՝ մանավանդ այսօր, մենք այդպես էլ դաս չառանք, թեպետ պիտի հուսանք, որ «բնիկ տերերի» մասին Պատմահոր աշխարհայացքային ընդգծումները պահպանում են մշտարդիական կենսաբերությունը:

Եվ այսպես, Խորենացին իր գրքի բուն նպատակն ու առաքելությունը համարում է հետևյալը. *«Մեզ խոյզ խնդրոյս առաջի արկանել՝ երկար և շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն, ճշդիւ զթագաւոր*

² Ավելորդ չի լինի հիշել, որ հյուսիսը Հայաստանն է, Հայկն էլ դեպի հյուսիս է գալիս, մինչև հասնի «Արարադի երկիրը», իսկ Ս. Գրքի Երեմիայի, նաև Եզեկիելի մարգարեությունների մեջ նշվում է, որ եգիպտական գերությունից դաս չառած և կրկին բարոյական անկումների մղված հրեաներին Աստված որոշել է նորից տեղահան անել, այս անգամ դեպի արևելք, որ նրանք ևս կրեն խառնակ քաղաքի՝ Բաբելոնի կործանման ողբերգությունը, «որովհետև ահա ես կկանչեմ հյուսիսի բոլոր թագավորների ցեղերը...» (Երեմիա, գլ. Ա), իսկ Բաբելոնը բանական ուժերով կործանելու կոչը Աստված հղում է այսպես. «Դրոշակ բարձրացրեք երկրի մեջ, փող հնչեցրեք ազգերի մեջ, ... հրավիրեցեք նորա դեմ Արարատի, Միննիի, Ասքանասի թագավորությունները» (Երեմիա, գլ. ԾԱ), և Տերը պետք է Բաբելոնի դեմ հանի «պարսիկները, եթովպացիները և փուղացիք նորանց հետ, Գոմերը, ... Թորգոմի տունը՝ հյուսիսի ծայրերիցը և նորա բոլոր գունդերը» (Եզեկիել, գլ. ԼԸ): Կրկնենք, որ Հայաստանի անվանադիր տարբերակներից են Արարատի տերությունը, Ասքանազյան գունդը և Թորգոմա տունը: Ի դեպ՝ Խաչատուր Աբովյանը ևս հայոց ծննդաբանության տարածաժամանակային ընդգրկումների մեջ անցյալից ապագա թռիչքի լուսավորությունը ձևակերպում է այսպես. մայր Արաքսը «պիտի պատմի և Կասպիական ծովի ափերին, և ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի-Արարատյան երկրի-Թորգոմյան-Ասքանազյան տան» երանելի ժամանակների մասին (Խաչատուր Աբովյան, Երկեր, Եր., 1984, էջ 683):

րացն և զնախարարականացն ազգաց և տոհմից, թէ ով յունմէ, և զինչ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ գործեաց, և ով որ ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ, և ոյք ոմանք եկք ընտանացեալք և մերազնացեալք» [էջ 13] («Մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել՝ երկար և շահավետ գործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը, թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թէ ով ումից է ծագել, ինչ է գործել նրանցից յուրաքանչյուրը, և որն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է, և որոնք եկվորներ են և հայացած բնիկ են դարձել»): Խորենացին, իսկապես, մանրակրկիտ հետազոտությամբ ճշտում է բնիկներին՝ նրանց նկատմամբ շարունակ չթաքցնելով իր ոգևորված զնահատումները՝ անկախ անձի կամ գործի ազգային կարևորությունից, և սրան զուգահեռ, պահում չափավոր սթափությունը հայացած եկվորների թեկուզ ամենանշանավոր գործերի նկատմամբ: Անընդհատ վերլուծական զեղումներով ընդմիջարկություններ անելով, թե՛ «Եւ այժմ ահա զուարճացայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս մերում իսկ բնիկ նախնւոյն, յուրում սերունդք թագաւորութեան հասանեն յաստիճան» [էջ 68] («Ահա այժմ ես կուրախանամ՝ ոչ փոքր խնդություն զգալով, որ հասնում են այն տեղերը, ուր մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագավորության աստիճանի են հասնում»), կամ՝ «Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք, և հաւաստի հարազատք» [էջ 69] («Որովհետև մեր թագավորների մեջ ինձ այս մարդիկ են սիրելի՝ իբրև բնիկներ, արյունակիցներ»): Պատմիչը բնիկ հայկազուն է համարում Երվանդ Սակավակյացով սկզբնավորված Երվանդունիների թագավորական հարստությունը և տարբեր ժամանակներում ձևավորված Մանավազյան, Բզնունյաց, Որդունի, Խոռխոռունի իշխանական տները, Սիսական ցեղը, Վարաժնունյաց տունը, Անգեղա տունը, Սիսակի սերունդ Առանից առաջացած Ուտեացիների ազգը, Գարդանացիների, Ծավդեացիների և Գարգարացիների իշխանությունները, Վահունիները, որ սերված են համարվում Վահագնից, սրա թոռ Ջարեհից առաջացած Ջարեհավանյան ցեղը, Ապահունյաց նախարարությունը, Ռշտունիները, Աշոցան ցեղը: Եթե այս ընթացքում ինչ-որ բան, իր կարծիքով, վստահելի ճշմարտություն չէ, ապա Խորենացին չի հապաղում ներկայացնել իր երկմտանքը, թեպետ թվում է՝ անորոշության երանգ է մնում նաև այն դեպքում, երբ ինչ-որ նախարարության ծագումը ճշտելիս սկսում է «ասում են» սուբյեկտիվացնող ձևակերպմամբ: Իսկ այս դեպքում նա ուղղակի ընդգծում է կասկածը, երբ, օրինակ, նշում է, որ Սլկունիները ծնվել են Սլաք անունով մարդուց, «զոր ոչ կարեն հաստատեաւ ասել, ի Չայկա՞յ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհին... բայց էր այր քաջ» [էջ 109] («Որի մասին հաստատ չեն կարող ասել՝ արդյոք Չայկի՞ց էր ծագել, թե՞ նրանից առաջ մեր երկրում ապրողներից ... բայց քաջ մարդ էր»):

Անմիջապես ակնառու է ազգաբանական առումով մի կարևոր ընդհանրացում. որոշ բացառություններով հանդերձ (Ռշտունիներ, Խոռխոռունիներ)՝ այս նախարարական տները չեն, որ հայոց պատմության ճակատագրական պահերին և անցումային վիճակներում կարևոր դեր են խաղացել, և անկախ Խորենացու ներթողային նվիրումներից՝ ենթատեսչա-

յին փաստերը ակնարկում են դրա ինչ-ինչ պատճառները, որոնց որոշ շերտեր այս կամ այն կերպ կապվում են հայոց տիրակալ ուժերի կամ «եկվոր տերերի» անուղղակի դիրքորոշումների հետ :

Այսպիսով, ըստ Խորենացու՝ օտարածին են պարթև Արշակունիների հայ թագավորական տունը, Բագրատունիները, Մամիկոնյանները, Արծրունիները և Գնունիները (սրանց ասորական ծագումը նկատի ունենալով է, որ «մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին» [էջ 72] - «Մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ»), Գուգարացիները, որ Դարեհի Միհրդատ նախարարի սերնդից են («...բղեշխ Գուգարացուց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի նախարարի») [էջ 107], Պահլավունիները և Կանսարականները՝ Պարթևների կամ Արշակունիների հետ ազգակցական կապերով, Մուրացյան ցեղը, որ մարական ծագում ուներ («...ի ծննդոցն Աժդահակայ»), Ամատունիները, որ պարսկական ծագում ունեն՝ հրեական ակունքով («Յաւուրս սորա ասեն եկեալ զազգ Ամատունեաց ի կողմանցն արևելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ Յրեայ ի Մանուեայ ումեննէ») [էջ 185] («Ասում են, թե սրա ժամանակ է եկել Ամատունիների ցեղը Արյաց երկրի արևելյան կողմից: Բայց սրանք բնիկ հրեաներ են՝ մի ոմն Մանուից»), Արտաշեսը ստեղծում է նաև Դիմաքսյան և Տրունի նախարարական տները³:

Հստակ է օրինաչափության երկրորդ կողմը՝ այն, որ հայոց պատմության թատերաբեմում կարևոր դեր են խաղացել այս «եկվոր տերերը», որոնց Խորենացին ընկալում է որպես «բնիկ դարձածներ»: Բայց ակնհայտ է դառնում հաջորդ գաղափարական դիրքորոշումը. որքան էլ սրանց կարևոր գործերը արժանավորող գնահատումներով են ներկայացվում, Պատմահայրը ցուցաբերում է սթափ չափավորություն, համեմայն դեպս, քնարագեղունային ներբողների համարյա չի դիմում, որոնք հիմնականում չի զսպում Հայկազունիների թեկուզ աննշան թվացող քայլերը ներկայացնելիս, էլ չենք ասում վերևում հիշած՝ նրա ուղղակի բանաձևային ընդմիջարկումների մեջ գովեստային իմաստավորումների և դրանց ազգաբանական նշանակության մասին, որ նկատելի է անգամ ժամանակային սահմանագիծը ակնարկելիս. «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանավանդ թագաւորաց, մինչև ցտերութիւնն Պարթևաց» [էջ 69] («Այժմ ես կանցնեմ թվարկելու մեր մարդկանց, մանավանդ թագավորներին, մինչև

³ Որպես խորհելու տեղիք տվող վարկած՝ նկատելի է մի թաքուն օրինաչափություն. դա հրեաների հետ համեմատություն առաջադրելու հակումն է: Չի կարող միայն դեր խաղացած լինել այն, որ ընդհանրապես ծագումնաբանությունը պիտի կապվի Աստվածաշնչյան ակունքի հետ, քանի որ Խորենացին Բագրատունիներին պարզապես սերված է համարում ոմն հրեա Շամբատից: Այլ է հայոց Արշակունիներին ծնունդ տված պարսիկ Պարթևների ծագումը, որի մասին պատմիչը երկրորդ գլխի վերջերում տեղեկացնում է. «ՅԱդամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ գԱբրահամ աստուածային պատմութիւնքն ցուցանեն. և ի նմանէ եղեալ ազգո Պարթևաց» [էջ 202] («Սուրբ Գիրքը մեզ ավանդում է, որ Ադամից սկսած՝ քսանմեկերորդ նահապետն էր Աբրահամը, որից առաջ է եկել Պարթևների ցեղը»): Համեմատության ենթատեքստեր է հուշում Ողբում ներկայացվող հակադրությունը, երբ պետականության անկումից և ուսուցիչների մահից հետո ստեղծվեց անելանելի վիճակ, «որովիետև Մովսեսը վերացվում է, բայց Հետուն չի հաջորդում ...եղիան համբարձվեց, բայց եղիսեն չմնաց կրկնակի հոգով» և այլն:

Պարթևների տերությունը»), որի անմիջական շարունակությունն է իր հետ արյան կապ ունեցող «բնիկ հարազատք»-ի սիրելիության ընդգծումը: Գուցե այս հիմքի վրա է ինչ-որ չափով բացատրելի դառնում Տիգրան Մեծի շփոթմունքը: Խորենացին կատարելատիպ է դարձնում Տիգրան Երվանդյանին՝ հենց սկզբից հուշելով սահմանը. «Վտանգ հասանէ այնուհետև Աժդահակայ պատահել պատերազմաւ *Յայկազինն*՝ ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ» [էջ 83] («Վտանգը հարկադրում է Աժդահակին Յայկազունի դեմ ելնել պատերազմի՝ ոչ փոքր բազմությամբ»), հետո էլ ավելացնում, որ այս Տիգրան Երվանդյանի մասին գրույցները նրան սիրելի պիտի դարձնեն ոչ միայն իրեն, այլև ընթերցողներին, քանի որ՝ «Բազումք անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ ի Յայկազանցս» [էջ 87] («Շատերը կան Տիգրան անունով, բայց սա մեկ է և միակն Յայկազուններից»): Մինչդեռ փաստ է, որ Աժդահակի հետ կապված վիպական գրույցի գեղարվեստական մանրամասների կողքին այլ ծավալուն ընդգրկում ունի բուն Տիգրան Մեծի գործերի անգամ տարեգրական հիշատակումը (դաշնակցությունը Միհրդատ Պոնտացու հետ, Հռոմի Պոմպեոս զորավարին դիմադրելը, Կրասոսին սպանելը, Կասսիոսի դիմադրությունը, Անտոնիոսի հարձակումը, Կլեոպատրայի տիրակալության նկատմամբ դիրքորոշումը, այս բարդ ու վեհ շրջանում Տիգրանի խորամիտ պահվածքը, Երկրի հզորացումը, հելլենիզմի հաղթարշավը, պատկառելի կառուցումները), և ժամանակի համաշխարհային պատմությանը քաջածանոթ, պատմական զարգացումների տրամաբանությունը խորքով ընկալող Խորենացին դժվար թե չկարողանար որոշակի գնահատել Արշակունիների ճյուղ կազմող Արտաշեսյան Տիգրանի իրական մեծությունը հայկազուն Տիգրան Երվանդյանի համեմատությամբ:

Դրա փոխարեն՝ պատմիչին ոգևորության այլ լիցքեր են հաղորդում «բնիկների» ամենափոքր քայլերն անգամ: Սիսակի սերնդից Առանին ներկայացնում է որպես «գայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին» [էջ 106] («Անվանի մարդ, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում»): Մի այլ օրինակ. Արտաշես Առաջինը իր որդի Տիգրանին զինավարժություն սովորեցնելու համար հանձնում է Գեղամի զարմից Գառնիկի սերունդ Դատի որդուն՝ Վարաժին, «քանզի էր պատանին նշաւակ ի նետածգութիւն կորովութեան» [էջ 115] («Որովհետև այդ պատանին նշանավոր էր կորովի նետածգությամբ»): Նույնիսկ հայկազուն սերունդներին մերձավոր Վճենների հին ցեղի սահմանափակ ուժի մեջ հարկ է համարում գովելի որակներ տեսնել. «...Որք միանգամ *անազգիք էին ի վաշտս և անձամբ երևելիք* ... գյառաջագունից ասացելոց մօտաւորաց Վճենից և զարմից հայկազանց» [էջ 196] (...Որոնք հեծելազորով աննշան էին, բայց անձամբ երևելի ... Խոսքս վերաբերում է Վճեններին մերձավոր հին ցեղերին՝ Յայկազանց սերունդներից»): Չի վարանում անգամ անկարևոր թվացող միջադեպ պատմել, եթե դրանում «բնիկների» ամենասովորական մարդկային որակները հաստատող դրական երանգներ կան: Օրինակ՝ հիշում է, որ Սասանյան Արտաշիրի կողմից Խոսրով Մեծի ընտանիքը կոտորելու ժամանակ «կոյս մի գեղեցկադիտակ ի քերցն Արտաւազդայ գողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն Աշոցան, ի զաւակէ

Գուշարայ Չայկազնոյ, փախուցեալ ի կեսարացւոց քաղաքին ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան» [էջ 216] («Տաճատ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից էր, հայկազն Գուշարի գարմից, գողացավ մի գեղեցկահէն կույս՝ Արտավազդի քույրերից և Կեսարիա քաղաքը փախցնելով՝ ազատեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ»):

«Եկվորների» նկատմամբ չափավորության պատճառների մեջ, անկախ ազգային կարևորություն ունեցող նրանց գործերից, խորենացին երբեմն նկատել է տալիս նրանց քայլերի երկակիությունը՝ որպես կանոն, ուղղված բնիկների դեմ, որ կարող էր բացասական լինել երկկողմանիորեն՝ բոլոր դեպքերում վտանգելով պետականությունը, որը խորենացու համար միշտ առաջնայինն էր, և «բնիկ տերերն» էլ իմաստավորվում էին հենց որպես պետականության խորհրդանիշներ: Այս առումով խորքային ընդգրկումներ ունեն առաջին Արշակունի Վաղարշակի, որ դեռ պարսիկապարթև էր, գործունեությունն ու կերպարը: Բարձր գնահատելով պետականության կարգավորմանն ու ամրապնդմանն ուղղված այս օտարամուտ թագավորի արդյունավետ ջանքերը՝ խորենացին չի թաքցնում նաև Չայաստանում նրա առկայությունը պայմանավորող ներքին ու արտաքին քաղաքական հանգամանքները, անմիաբանության առաջացրած անկումները և իր անթաքույց ցավը այս ամենի վտանգավորության համար՝ անկախ բարեբախտ արդյունքից: Չայկազուն թագավորների մասին տարեգրումները հասցնում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ապստամբած Վահեի շրջանը և անցում կատարում իմաստավոր ընդմիջարկությամբ. «Յայսմ յետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Չայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ դիւրամուտ ի Չայս լեալ Արշակ մեծ, թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Չայոց» [էջ 88] («Այստեղից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորելը Չայաստանում՝ ստույգ բան չունեն քեզ պատմելու, որովհետև խառնակություններ ու շփոթություններ լինելով՝ մեկը մյուսից առաջ էր վազում մեր երկրին տիրելու: Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը, դյուրավ Չայաստան մտնելով, իր եղբորը՝ Վաղարշակին, թագավորեցնում է Չայաստանի վրա»):

Սա պատմական իրավիճակի քննական գնահատական է, որին հաջորդում են նույն այս Վաղարշակի կերպարում և գործերի մեջ պետականության ատրիբուտներն ամբողջացնելու մշտարդիական նպատակն ու ծրագիրը: Նախ՝ նույն չափավոր սթափությամբ տալիս է կերպարի ընդհանուր բնութագիրը՝ կրկին ներտեքստային խորքում նրբորեն բնիկության խնդիրը ակնարկելով: Ուրեմն՝ Վաղարշակը՝ «այր քաջ և խոհեն, ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս» [էջ 97] («...Քաջ և խոհեն մարդ լինելով՝ տիրեց իր սահմաններում և կառավարման կարգեր հաստատեց մեր երկրում, որքան կարող էր»): Այսինքն՝ տիրակալեց ոչ թե իր երկրում, այլ իր սահմաններում, և կարգավորեց մեր երկիրը, այն էլ՝ որքան կարող էր: Նրա կատարած գործերի համընդգրկունության հիմնավոր ցուցադրումների մեջ սա բավականին զուսպ գնահատական է՝ սառն ակնարկներով:

Պետականության կարևոր խորհուրդներից մեկը, որը Վաղարշակի առաջին քայլերից էր, իրեն տիրակալության տրված երկրի ու ազգի ճանաչումն է, որն, իհարկե, պետք է սկսվի անցյալից, և դրա դրսևորումը Մար Աբասին պարսից դիվանները հետազոտության ուղարկելն է՝ պարզելու, թե իրենից առաջ ովքեր են տիրել Հայաստանում, ինչ նախարարություններ են եղել, ինչ կարգեր ու պաշտամունքներ: Արտաքին սահմանների հաստատումից հետո հաջորդ քայլը պետք է լինի շատ ավելի կարևոր արժեք ունեցող ներքին կարգավորվածությունը, և Վաղարշակը կանոնավորում է արքունիքի կառուցվածքը, բանակը, ստեղծում գործակալություններ, որոնց մեջ նաև՝ բարի ու չար գործերը թագավորին ներկայացնող մարմին, սահմանում նախարարություններ, նրանց պաշտոնները և այլն: Այս ամենի կարևորությունը Պատմահայրը շեշտում է՝ կրկին հիշեցնելով, որ նման հավաստի պատմություններն արժանի են «ընդարձակ ու կոկիկ պատմվելու»: Բայց հարաբերությունները ոչ բացահայտ ենթաշերտեր են ներառում, երբ առաջ է գալիս «բնիկ տերերի» խնդիրը, ավելի որոշակի՝ վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ:

Ակնհայտ է դառնում, որ Վաղարշակը, որքան էլ պարտավորված պիտի լիներ անել դա և «նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ և յայլոց» [էջ 97] («հաստատեց նախարարությունների համար նահապետներ պիտանի մարդկանցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերնդից և ուրիշներից»), սակայն թաքուն զգուշավորությամբ Հայկազուններին տալիս է ոչ այնքան կարևոր պաշտոններ. դրանք հաճախ թատերականորեն ցուցադրական են: Այսպես, եթե շտապում է Բագրատունիներին թագադիր կարգել, ապա ամենանշանավոր բնիկ նախարարներից մեկի՝ Խոռխոռունիների տանից նշանակում է «թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազոյ՝ *արս ընտիրս և քաջս*, նիզակաւորս և սուսերաւորս... Իսկ գԴատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ» [էջ 103] («Իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց... Իսկ Դատին, որ Գառնիկի զավակներից էր՝ Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա»): Դիվանագիտական պահվածքի մյուս թաքուն շերտն այն է, որ Վաղարշակը ձգտում է, որքան հնարավոր է, բնիկներին հեռացնել Այրարատից դեպի սահմանային նահանգները: Պետական սահմանի բնորոշ հատկանիշ համարելով «հայերեն խոսակցության վերջին գիծը»՝ Խորենացին նկատում է. «Եւ յարևելից կողմանէ զեզերբ հայկական խօսից կողմնակալս, զերկու ցեղից նահապետութեանցն՝ Սիսակեան և Կաղմեայն ... կարգէ կողմնակալութիւն» [էջ 106] («Արևելյան կողմից՝ հայերեն խոսակցության վերջին սահմաններում, երկու կուսակալ է նշանակում նահապետական տների ցեղերից Սիսակյաններից և Կաղմոսի սերունդներից»): Նույն կերպ «մտավորական գործերում հանճարեղ Առանին» Աղվանքի կուսակալ է նշանակում: Սրան զուգահեռ՝ «ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ: Իսկ զայր որ ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկակայ թռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ ... հաստատէ կուսակալ արևմտից»

[էջ 107] («Բասենի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում Որդունի անունով Հայկի սերունդներից: Իսկ Տորքին, որ սերվում էր Հայկի թոռ Պասքամից, ... արևմուտքի կուսակալ է նշանակում»), ինչպես որ Ծոփաց երկրում հաստատում է Ապահունյաց նախարարությունը և Մանավազյան ու Բզնունյաց սերունդներին: Ինչ էլ լինի, «բնիկ տերերի» թեկուզ այսչափ արժևորումը, անկախ ներքին դիվանագիտական ենթատեքստերից, գնահատելի է համարվում Պատմահոր կողմից, և Վաղարշակին դրական կերպավորելու հիմքերից մեկը դառնում:

Հաջորդ Արշակունիներից կամ «բնիկ դարձած» Արտաշեսյաններից Խորենացու համար գնահատելի են Արտաշես Առաջինը և Երկրորդը, մանավանդ երկրի ներքին տնտեսական ու մշակութային հզորացումների և Հայկազունների նույնանշանակ արժևորումների համար, ինչպես այն, որ Տիգրանը Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարզափրանին սպարապետ է նշանակում: Հասկանալի է, որ առանձնահատուկ դրական բնութագիր է ստանում Տրդատ Մեծը, որը, դրանով հանդերձ, երբեք կատարելատիպերի մեջ չէ՝ հայերի դարձը կազմակերպելու դարակազմիկ փաստի համար, և նրան «մահու դեղ» տվող հայերին համարում է «չար և ստահակ ազգ», որ սիրում է «ուռնայնությունը և անաստվածությունը»: Եվ որքան էլ համարձակվում է ուղղակի հակադրություն տեսնել այն բանում, որ քրիստոնեությունը տարածելիս Տրդատն ու Գրիգոր Լուսավորիչը հավատի ամրությամբ հավասար էին իրար, բայց մարդկանց համոզելու մեջ թագավորը միշտ գերազանցում էր, միևնույնն է, կյանքի վերջին շրջանում թագավորի մենամալու խորհրդավոր ձգտումն ու նույնքան խորհրդավոր վախճանը երկնտանքների տեղիք են տալիս: Ինչ-որ բան գուցե կարելի է պարզել հետևյալ իրավիճակների զուգադրումով և դրանում առկա ենթաշերտային մեկնությամբ: Նախ՝ Խորենացին չունի այս երկու՝ Պարթև-Պահլավ նշանավոր գործիչների կողմից հայերի դարձի ընթացքում հեթանոսական մշակույթի հետևողական ավերի մանրամասն պատկերները և մանավանդ երևույթի նկատմամբ Ազաթանգեղոսի ոգևորությունը. *Պատմահոր համար հիմնարժեքային էր ազգային գոյածևի մեջ մշակութային շարունակականության դերը, և հենց ինքն էլ պիտի հարթեր այն ահավոր ճեղքվածքը*, որ քրիստոնեության մուտքով առաջացրին այս, համենայն դեպս, «ոչ բնիկ» գործիչները: Այնուհետև, եթե դրա ուղղակի վերլուծական հաստատումը Խորենացին չէր կարող տալ, ապա, կարծում ենք, անուղղակիորեն շատ խոսուն է հետևյալ ենթատեքստային փաստարկումը: Աբգար թագավորի և Քրիստոսի ավանդապատումային նամակագրությունը ներկայացնելով՝ արքայի կողմից քրիստոնեության ընդունման փաստը կարծես պատմիչին պետք է եղել ամենից առաջ հետևյալ հանգամանքը ընդգծելու. Աբգարը «և ոչ ոք ածեր բռնութեամբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային» [էջ 147] («Ոչ ոքի բռնությամբ չէր դարձնում հավատի, բայց հավատացյալներն օր օրի վրա ավելանում էին»): Սա ակնառու գնահատականը չէ՞ քրիստոնեության տարածման բռնությունների, որից հետո հարկ էր լինելու տառապագին ճիգերով վերականգնել ազգային հիշողությունը, և *մշակութային շարունակականության գոյածևային հիմունքի մեջ նորովի իմաստավորվում է «բնիկության» գաղափարադրույթը, քանի որ այստեղ է ակունքը և հարաշարժության խորհուրդը*:

Բացատրելի է, որ հետքրիստոնեական շրջանի Արշակունիների, նաև մյուսների նկատմամբ պատմիչի վերաբերմունքը ընդհանուր առմամբ բացասական է, և նա չտեսնելու է տալիս անգամ գործող այդ անձերի մեջ ամենադրամատիկ և արդեն, ըստ էության, մինչև վերջ հայացած կերպարի՝ Արշակ Երկրորդի՝ ակնհայտորեն խարխլվող պետականության ամրապնդմանն ուղղված համարյա օրհասական ճիգերը. ներքին միասնականության ամրացման փորձը՝ նախարարական երկպառակությունների դեմ պարտադրյալ դաժանությամբ, հզոր հարևանների նկատմամբ դիվանագիտական խաղերի անարդյունք քայլերը, երբ հունաց կայսրերին «նշկահեալ արհամարհեաց գնոսա. նա և ոչ գիետ Շապիոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ» [էջ 276] («...Բանի տեղ չդնելով՝ նրանց արհամարհեց, միևնույն ժամանակ նա Շապուհի կողմն էլ չդարձավ ամբողջ սրտով»): Եվ ահա Խորենացու պատումի մեջ կրկնվում են վերջին Արշակունիների գնահատման կանոնիկ ձևերը. Տիգրանի որդի Արտավազը «այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց... զինաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ» [էջ 131] («Ոչ մի արիություն ու քաջություն ցույց չտվեց՝ ... անփոյթ լինելով ուսման, քաջագործության և բարի հիշատակների»), Արտաշեսի որդի Տիրանի մասին «ոչինչ պատմին գործք մեծամեծք» [էջ 191] («Ոչ մի մեծագործություն չի պատմվում»), սրա եղբայր Տիգրան Վերջինը «...երկայնակեաց եղեալ, ոչ ինչ գործ արժանի յիշատակի ցուցեալ» [էջ 195] («Երկար ապրեց, բայց ոչ մի արիության գործ ցույց չտվեց»), նույնը՝ Խոսրով Կոտակը, իսկ սրա որդի Տիրանը ևս «կայր ի հանդարտութեան իբրև զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւն քաջութեան և սորա ցուցեալ» [էջ 266] («Խաղաղ ապրում է իր հոր նման՝ նույնպես ոչ մի քաջագործություն ցույց չտալով») և այսպես շարունակ:

Նկատելի է նաև, որ Խորենացին, ունենալով պատմաքննական հստակ դիրքորոշում և դրանում առանցքային համարելով իր համար կարևոր բնկության գաղափարադրույթները, IV դարի արտաքին անբարենպաստ պայմանների, Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի հայակործան քաղաքականության ամբողջական ընկալումների մեջ հակված է անկումների պատճառը առավելապես տեսնել Արշակունի վերջին արքաների թերությունների մեջ: Նույնն էր անում նաև Փավստոս Բուզանդը՝ այդ կերպարների երկակիության վիպական շերտերում գերակայությունը տալով բացասականին: Իսկ ոչ բնիկ և հայացած հայտնի նախարարական տների նկատմամբ Խորենացու վերաբերմունքը չեզոք է, որոշ բացառություն կազմում են միայն Մամիկոնյանները: Նշելով, որ Խոսրով Կոտակը «փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մախազ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն» [էջ 264] («Միհրանի փոխարեն գորքի վրա նշանակում է Գարջույլ Մախազին՝ Խոռխոռունիների նահապետին»), կամ՝ Տիրան թագավորի կողմից Զուսիկ կաթողիկոսի սպանությունից հետո մի այլ Զայկազուն՝ հայոց հարավային գնդի հրամանատար Ռշտունյաց Զորա նահապետը, «լուեալ զայսպիսի համբավ, ասէ ցզօրս իւր. Մի վարեսցուք հրամանաւ այնորիկ, և մի ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորին» [էջ 270] («Այդ լուրը լսելով՝ ասաց իր գորքին. «Զվարվենք այն մարդու հրամանով և չուղեկցենք այս ամբարիշտ թագավորին»), պատմիչը նույն

կերպ տեղեկացնում է, որ Վահան Ամատունին աչքի է ընկնում իր քաջագործությամբ, ուստի «պարզևէ նմա արքա գտեղի ճակատուն՝ զՕշական, որ ինքնական դիմագրաւ նահատակն եղև» [էջ 264] («Նրան է պարզևում ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը, որտեղ Վահանն ինքնական դեմ ելավ ու մենամարտեց»): Կամ՝ Մամիկոնյան նախահայր ճենացի Մամզոնի խոհեմ քայլերի մեջ նշում է նաև, որ նա, Պարսկաստանից Յայաստան վտարվելով այն ժամանակ, երբ Տրդատը հունաց զորքով գալիս էր տիրելու հայրական գահը, «հանդիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ, և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղխիւն իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ» [էջ 223] («Պատահեց Տրդատի գալստյանը և պարսից զորքերի հետ չվերադարձավ, այլ իր բոլոր տնով-տեղով Տրդատին ընդառաջ գնաց մեծ ընծաներով»), և սկսեց հավատարմորեն ծառայել հայոց արքաներին: Բայց այստեղ Վաչե, Վասակ, Մուշեղ Մամիկոնյանները չունեն վիպական-կերպարային այն բացարձակացումը, ինչ տեսնում ենք Բուզանդի գեղարվեստական պատումի մեջ: Նրանց ինչ-ինչ գործեր խիստ համառոտ տարեգրվում են մեկ-երկու աննկատ դրվագում՝ հիմնականում զերծ փափստոսյան՝ հերոսականության և նվիրումի ուժից: Օրինակ՝ Վասակ Մամիկոնյանի կողմից իր եղբորը՝ Վարդանին սպանելը Բուզանդը բացատրում է վերջինիս պարսկահարությամբ, որ մոտ է դավաճանությանը: Խորենացին ևս նշում է Վարդանի և նրա մտերիմ Տիրիթի պարսկական հակումը, բայց սպանությունը բացատրում է այսպես. Արշակի «Վասակ զինակիր, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկա միոջ հարճի» [էջ 285] («Ձինակիր Վասակը եղբորը նախանձում էր մի հարճ աղջկա պատճառով»)՝ սպանում է նրան: Ընդհանրապես ինքնասպան վիճակ համարելով ներքին անմիաբանությունը, որը հենց անիշխանության պատճառ ու արդյունք է, Խորենացին երկու տեղ ցավով արձանագրում է Յայկազուն տոհմերի փոխադարձ կռիվներն ու ինքնառչնչացումը, բայց պատճառը ըստ էության «օբյեկտիվացնում է» արտաքին հանգամանքներով՝ մի տեսակ անորոշության մեջ թողնելով «բնիկ տերերի» անխուսափելի արատները, ինչպես որ չի թաքցնում այդ առթիվ իր ողբային ապրումը. Տրդատի ժամանակ «Սգացեալ ի վերայ աշխարհիս Յայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք, յարեան ազգ ազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի և երեք տոհմքն, որ Բզնունականն և Մանաւազեանն և Որդունին անուանէին, սպառեալ բարձան ի միմիեանց» [էջ 254-255] («...Սգալով հայոց աշխարհի վրա, որ անիշխանության մեջ մնալով՝ նախարարական ցեղերը մեկը մյուսի դեմ ելան՝ իրար կոտորելու, որով երեք տոհմեր՝ Բզնունականը, Մանավազյանը և Որդունին, ոչնչացան մեկը մյուսի ձեռքով»): Բնիկների այս ինքնառչնչացումների մեջ դեր խաղում էին տիրակալ թագավորական տան կամ արտաքին ուժերի դավադրությունները, թե՞ ոչ, հարկ չկա գուշակության դիմելու, պարզապես կարելի է հիշել, թե անգամ «խոհեմ» Վաղարշակը ինչպես և ինչ պաշտոնների էր արժանացնում և կենտրոնից հեռու ու ցրված պահում, ծայրամասերում տարածում Յայկազուններին: Դա ամեն մի երկրի և բոլոր ժամանակների արտաքին ու ներքին դիվանագիտական «բարոյականության» սկզբնաքայլն է՝ ընդունված ձևերով:

Գիտաքննական մտածողության տեր և պատմական զարգացումների տրամաբանությանը քաջատեղյակ Պատմահայրը, ժամանակի ու անհատական պարտադրանքների կամ սուբյեկտիվության տարրերով հանդերձ, սթափ վերաբերմունք է պահպանում հայոց պետականության ամրապնդմանն ու ազգային ինքնության պահպանմանը միտված բոլոր գործիչների քայլերի նկատմամբ, բայց կատարելատիպերի ընդօրինակելի դերը վերապահում է «բնիկ նախնիների» կերպարներին և այս գաղափարական հենքի վրա հաճախ ստիպված է ենթատեքստային հուշումներով հաստատել բնիկության ազգաբանությունը, դրա պատմական և մշակութային գոյածնը թե՛ պետականության, թե՛ անիշխանության ժամանակներում: Իր գրքի այս առաքելությունը ևս նա շեշտում է դասատվական որոշակիությամբ. «Հասարակաց խօսիք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի ոք երևեսցի ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ, ստէպ ստէպ և անհագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց» [էջ 254] («...Հասարակ լեզվով այս պատմություններն անելով, որպեսզի այնպես չերևա, թե մեկը փափագում է կարդալ՝ պերճաբանությունից գրավվելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտությանը կարոտելով՝ հաճախ և անդադար կարդան մեր հայրենիքի պատմությունը»):

Այսպիսով, իր Մատյանի նպատակը համարելով ոչ այնքան «պատմությունն ամբողջությամբ» գրելը, որքան «բնիկ նախնիների» ծագումն ու գործերը ցուցադրելը՝ Պատմահայրը երբեմն պարզորոշ, երբեմն ենթատեքստային ակնարկներով, փաստագրմանը զուգահեռ արված «տեսական» ընդմիջարկումներով ու խոհական դիտարկումներով ցույց է տալիս «բնիկ տերերի» կամ Հայկազունների՝ որպես մշակութաազգաբանական շարունակականության կրողների կենսակերպային նշանակությունը, հուշում դարերի մեջ նրանց դերի ու կարևորության նվազման դրամատիկ ընթացքը: Ցույց է տալիս օտարամուտ և բնիկ դառնալու հակումներով ու գործունեությամբ աչքի ընկնող թագավորական ու նախարարական տների տեղը հայոց պատմության թատերաբեմում, որ միշտ զուգակցվում է բնիկների նկատմամբ ուղղակի կամ թաքուն զգուշավոր պահվածքով, նրանց «ծայրամասային» դերակատարում վերապահելով, կամ փոխադարձ կռիվների ու ինքնառջնացումների հրահրումներով: *Բնիկությունն է, ըստ Խորենացու, ոչ միայն պատմաաշխարհագրական ու քաղաքական, այլև պատմահոգեբանական ու մշակութային անընդմեջության միջավայրն ու շարժման կրողը, և այստեղ ցանկացած խզում ու ճեղքվածք կարող է ողբերգական դարձնել պատմությունը:* Ահա թե ինչու Քերթովահայրը ինքն է փորձում հնարավոր ու անհնար միջոցներով, բայց միշտ մեկ անհատի ուժերից վեր աներևակայելի ընդգրկումներով փակել այդ ճաքերը, քանի որ միայն այդ կերպ է հիշողությունը նաև գոյաբանական հիմունք դառնում, իսկ հիշողությունը անհատի կամ ազգի բանականության կարևորագույն արտահայտչաձևերից է, և դրա ամեն մի խաթարում դավադրաբար պատրաստում ու քողարկում է հերթական անդունդը:

Այլապես ինչո՞ւ ենք այս անգամ էլ մի նոր «անտեղյակ» ընդարմացումով «մոռանում» Մովսես Խորենացու՝ հայ մտքի մեծի 1600-ամյակը ...

ВАЗГЕН САФАРЯН – Генеалогическая категория “исконных владетелей” по Мовсесу Хоренаци. – Целью Мовсеса Хоренаци было не столько создать “целостную историю” страны, сколько дать представление о происхождении и деяниях ее “исконных владетелей”. То напрямую, то в подтексте, а подчас и путём авторского вмешательства он подчёркивал, что носителями культурного и генеалогического бытия нации являются исконные роды, потомки hАйка. Тогда как чужеродные, даже “арменизированные” правители (Вагаршак I Аршакуни и многие его потомки) относились к ним с явной или скрытой настороженностью, отводили им второстепенные роли, оттесняли к окраинам и провоцировали междоусобицы. Исконное происхождение Хоренаци считал не только историко-географической и политической, но и психологической и культурной категорией, символом бытия, поэтому любая лакуна могла привести к исторической трагедии. Заполняя лакуны и бреши, Хоренаци идеализированными образами утверждал, что эта логика жизни действует во все времена.

VAZGEN SAFARYAN – Genealogical Category of "Native Rulers" According to Movses Khorenatsi. – The aim of the work "History of Armenia" by Movses Khorenatsi is rather showing the origin and conduct of its "native rulers" than writing of "the entire story" of the country. And he, sometimes directly, sometimes by implication, often in the form of direct interference of the author confirms that the native representatives or the descendants of Hayk are the cultural and genealogical continuity of the nation, and that the aliens, even "Armenified" rulers, such as Vagharshak I Arshakuni and many of his descendants, belonged to the indigenous rulers with the explicit or implicit apprehension, they were given a secondary role, were possibly sent to the suburbs to probably provoke strife. Primordial origin, according to Khorenatsi, is not only historical-geographical and political, but also historical-psychological and cultural category, a symbol of existence, and here any gap can lead to historical tragedy. Khorenatsi thus fills all these gaps and by idealized images confirms the logic of life for the future with independent statehood or without statehood.